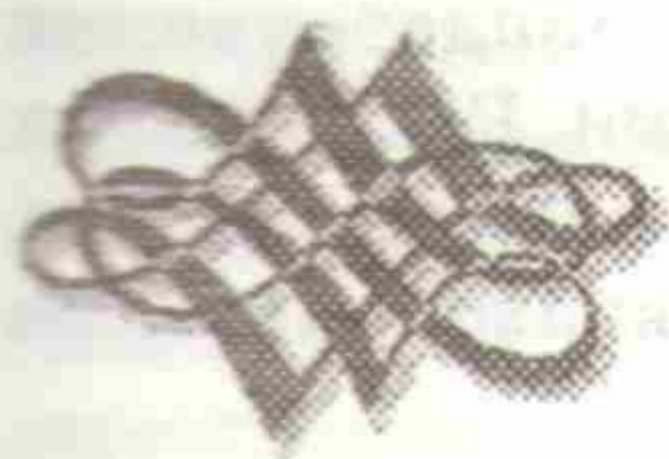

Корнілова В.О., Степаненко Т.Л., Федоренко Л.В. (м. Харків)

ЕКОНОМІЧНІ КЛОПОТАННЯ ХАРКІВСЬКОГО ЗЕМСТВА В ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ ХІХ СТ.

ХІХ століття в поступовому розвитку України, як і всієї Росії, ознаменувалося важливими подіями в соціально-економічному і політичному житті суспільства. Буржуазні реформи, в тому числі і земська, що були здійснені в 60-70 рр. ХІХ ст., не дивлячись на їх обмеженість, створили умови для розвитку більш прогресивного, капіталістичного шляху розвитку.

Земські органи самоврядування II половини ХІХ ст. з'явилися принципово новими установами державності в політичній системі країни. Створені з початку на Лівобережній та Південній Україні, вони започаткували нові історичні тенденції в діяльності органів місцевої влади. Досвід земств має актуальне значення для сьогоденних реформ в Україні, що відбуваються в сфері місцевого самоврядування. Цікаво, зокрема, простежити як взаємодіяли центральний апарат Російської імперії та земства.

Особливе місце у взаємовідносинах земств з центрами займали так звані "земські клопотання". Згідно "Положення" 1864 р. органи самоуправління отримали право клопотань перед урядом "з питань, що торкаються місцевих господарських корисностей і потреб", тобто з економічних питань.

Надання права на клопотання зіграло виключно важливу роль в розвитку земств. Але, як справедливо помітив О.О. Ярцев / 1, с. 781/, крім історика Н.М. Карішева на цю сторону земського життя дослідники звертали увагу лише побічно, в зв'язку з іншими, переважно політичними сюжетами.

В зв'язку з цим автори статті вважають доцільним проаналізувати основні економічні вимоги, які містились у клопотаннях Харківського земства – одного з провідних в Україні.

Харківське губернське земство, започатковане в 1865 р., за своєю суспільно-політичною спрямованістю не було монолітним. Поряд з буржуазно-ліберальним угрупованням існувало і реакційно-поміщицьке. Зіткнення між ними особливо яскраво відбувалося в земстві при вирішенні економічних питань. Тому аналіз обговорюваних земствами питань, розглядання земських прохань і клопотань представляє, безсумнівно, інтерес для дослідників, допомагає визначити справжню мету та устремління Харківського земства.

Економічні вимоги земського лібералізму зумовлювались самою дійсністю з її пережитками кріпосництва, неухильним розшаруванням та малоземеллям селянського господарства і пов'язаним з цим процесом занепадом дворянських маєтків.

Посилювались земські вимоги і політикою уряду, який підтримував розвиток крупної промисловості і звільняв від податків доходи підприємств та торгових установ. Аналогічні процеси не пройшли осторонь і Харківську губернію /2, д. 72, л. 58/.

Протести проти такої політики, вимоги прибуткового податку все частіше стали звучати на сторінках ліберальної преси з початку 70-х рр. ХІХ ст., а на рубежі 80-х рр. багато газет сповіщали про селянське малоземелля, пропонуючи для розв'язання цієї проблеми надавати селянам кредити на купівлю земель та переселення /3/. Майже всі підтримували розвиток кустарних промислів, висували аргументи на захист прибуткового податку і вимагали деяких обмежень для торгово-промислової буржуазії. Подібні думки і вимоги характеризували і позиції різноманітних груп Харківського губернського земства. Так, воно одно із перших поставило питання про необхідність внесення змін в систему оподаткування.

Відомо, що "Тимчасовими правилами" і окремими законоположеннями 1866-1868 рр. були визначні джерела земських зборів. Земському оподаткуванню підлягали нерухоме майно, торгівля і промисловість. Обсяг оподаткування залежав від цінності та доходності даного майна. В певних межах земству надавалася самостійність відносно безпосередніх об'єктів оподаткування та його розмірів. Одним з першочергових питань, яке розглядалось земськими установами Харківської губернії, було рівномірне оподаткування різних прошарків населення (залежно від майнового стану) на місцеві потреби. Причому свої перші кроки земство спрямувало на збільшення оподаткування торгово-промислових підприємств, перекидаючи на них податковий тягар. До речі, така ж позиція характерна для земств Катеринославської та Харківської губерній в Україні /5, – С. 109/.

Вже на першій сесії Харківських губернських зібрань йшла мова про необхідність замість збільшення поземельного податку знайти "інші джерела для земського оподаткування" /4, – С. 26/. Але спроби земства перекинути податки на промисловість та торгівлю були безрезультатними. Законами 1866-1868 рр. обмежувались права земств в оподаткуванні цих галузей. Незадоволені такими рішеннями Харківське земство ще неодноразово обговорювало це питання на губернських зборах.

В пореформений період виникла нагальна потреба в докорінній зміні податкової системи, яка базувалась переважно на подушному податку. Спеціальна урядова комісія, вивчаючи це

питання, запропонувала замінити подушний податок оподаткуванням садиб і земель селянських громад. В Харківському губернському земському зібранні в травні 1871 р. пройшли гарячі дебати з цього питання. Гласний З.І. Бекарюков стверджував, що “реформа подушної системи є необхідний наслідок знищення кріпосного права, що ще існують значні лишки кріпосного права і в наслідок цього селянство ще не повністю звільнено”. Він пропонував податки стягати з усіх станів. Таку позицію підтримали гласні Деларю, Власовський і Алчевський. Проти виступив гласний Гесс-де-Кальве, який заявив, що “зібрання не вправі вирішувати такі питання” /12, ф. 3, оп. 217, д. 23, л. 18/. Між тим більшістю голосів було зазначено, що існуюча система оподаткування потребує негайної заміни, причому гласний Є.С. Гордієнко наполягав саме на заміні подушного податку всестановим /2, ф. 3, оп. 247, д. 23, л. 30/. На пропозицію гласного В.Д. Кондрашова більшістю голосів збори ухвалили, щоб ця проблема вирішувалась урядом, але за участю представників земств /2, ф. 3, оп. 247, д. 23, л. 25/. Пізніше Харківська губернська земська управа направила губернаторові листа з проханням дозволити земству приймати участь при розгляданні цього питання. Однак, губернатор виголосив протест, вважаючи, що земство не має таких повноважень /2, ф. 3, оп. 247, д. 58, л. 1-2/.

Вже на початку діяльності земств на засіданнях ставилось також питання про необхідність заміни натуральних повинностей грошовими і рівномірний їх розподіл між всіма прошарками населення, що підлягає оподаткуванню /6, – С. 117/.

Особливо гостро проходило обговорювання цього питання на зібраннях Харківського губернського земства, куди була внесена записка Є.С. Гордієнка з пропозицією перейти з натуральних повинностей на грошові /2, ф. 3, оп. 227, д. 67, л. 30/. Цю пропозицію підтримали 11 селян-гласних Богодухівського повіту /7, т. 3, – С. 80. Але не всі гласні поставились до неї позитивно. Особливо в ворожу позицію зайняли дворяни Богодухівського повіту. Богодухівський предводитель дворянства Карпов в записці писав: “... Я вважаю розверстку натуральних повинностей трансформовану в грошові засоби, на купецькі та дворянські маєтки... явним порушенням закону і прав, Височайшею владою дарованих цим станам” /2, ф. 304, оп. 1, д. 1, л. 38-39/. Лідер Харківського реакційного дворянства А.Р. Шидловський взагалі заперечував обтяженість податками селян порівняно з іншими прошарками, посилаючись на те, що не оподатковується їх праця. Допускаючи можливість заміни натуральної форми повинностей грошовою він наполягав на необхідності оподаткування “робочої сили”, без чого, на його думку, не була б досягнута рівномірність розподілу податків /2, ф. 304, оп. 1, д. 1, л. 29-39/. Але й саму можливість подібної заміни він вважав справою майбутнього.

Звичайно, предводителя харківського дворянства мало турбували інтереси селян, його

більше цікавило становище дворян, які взагалі заперечували правомірність оподаткування дворянства натуральними зборами. Ряд земських зборів під тиском дворян взагалі відмовились обговорювати це питання, вважаючи його “протизаконним” /6, – С. 121/.

Цікава в зв'язку з цим заява селян – гласних Куп'янського повіту Харківської губернії, які писали: “... государ і уряд, закликаючи селян для загального завідування справами земства..., висловили цим повне довір'я до їх здатності обговорювати і вирішувати земські справи... Селяни впевнені, що для вирішення земських господарських питань потрібна господарська практика та знання місцевих умов... Селяни надто добре знають і цілком переконались, що можна бути дуже освіченою людиною і в той же не перекладати долю повинностей на долю інших прошарків” /2, ф. 3, оп. 235, д. 51, л. 240/. Заключна частина цієї заяви гласних-селян досить яскраво характеризує антидворянську соціальну спрямованість Харківського земства.

Значну увагу земства також приділяли організації різних форм кредиту. Перш за все в земствах виникло питання організації як довгострокового, так і короткострокового кредиту крупним землевласникам. Дворянство вимагало коштів для ведення господарства в нових умовах. і наполягало на організації земських банків. Ці вимоги пояснювались не тільки потребами дворян в кредиті, але й необхідністю компенсувати витрати, які вони, буцімто, понесли в наслідок реформи 1861 р. Земські зібрання вже на перших сесіях ставили ці питання і пропонували різноманітні проекти створення земських банків.

З цих чисельних проектів був реалізований лише один – в Україні відкрито “Земський банк Херсонської губернії” виключно для забезпечення поземельного кредитування.

Інші земства, в тому числі і Харківське, теж обговорювали це питання, створювали різні проекти, з якими звертались до уряду /2, ф. 3, оп. 254, д. 35, л. 13; оп. 266, д. 36, л. 2-21/. Але МВС не затверджувало їх, і більшість земських клопотань залишилась без відповіді. Крім того, в той час виникло багато приватних акціонерних банків і земства подальше не стали займатися цими проблемами.

Водночас в другій половині 70-х років XIX ст. в земствах постає питання про організацію дрібно-го поземельного кредиту, що не було випадково. Аграрне питання піднімалось громадськістю в країні й жваво обговорювалось в літературі. Дослідження буржуазними лібералами і народниками аграрних відносин і, зокрема, становище сільського господарства, стали підґрунтям для висновку про злиденне становище основної маси селянства /10, – С. 57/. Причину важкого становища селян бачили, з одного боку, в надмірній кількості податків, а з другого – в малоземеллі. Саме тому пропагувалась ідея допомоги селянам в купівлі землі.

При обговоренні цих проблем в Харківському земстві виявилась розбіжність у поглядах.

Частина земських діячів, прикриваючись фразами про завдання земств, начебто турбувались не тільки за крупне, але й за дрібне землеволодіння і висловлювались за організацію дрібного земельного кредиту. Насправді тут чітко проступали інтереси дворянства. В 1874 р. в м. Харкові землевласник Замятін прямо стверджував, що земство зобов'язане організувати кредит для селян, щоб підтримати поміщиків, які розоряються. Крім того, одним з аргументів на користь дрібного кредиту, було намагання консерваторів стримати процес пролетаризації селянства. Так, гласний Харківського земства Анісімов відзначав, що пролетаріат є зло, якого держава ще не відчула в повній мірі. Тому земські зібрання зобов'язані направити "всі сили по створенню умов, які б перешкодили виникненню пролетаріату, що могло бути кращим способом для малоземельних селян збільшити свої володіння" /7, т. 2, – С. 6/.

Ліберальна же частина земства виступала за надання дрібного кредиту, в той час як їх опоненти вважали постановку і вирішення цього питання передчасним. Даремно гласний Є.С. Гордієнко, керуючись міркуванням "розумного землевласницького егоїзму", доводив, що правильно зрозумілі інтереси поміщиків вимагають в даному випадку допомоги селянам. Але предводитель Харківського дворянства ярий кріпосник А.Р. Шидловський, категорично виступаючи проти надання селянам кредиту, мавив, що ця справа політична /2, ф. 304, оп. 1, т. 1, д. 10, л. 128/. Аналогічні судження поділяли представники консервативного табору в інших земствах України.

Хвилювало земство і питання про становище сільськогосподарських працівників. Відносини між господарями і найманими робітниками в сільському господарстві після реформи 1861 р. регулювались "тимчасовими правилами" 1863 р. Вони передбачали добровільність найму, оформлення спеціальних робочих книжок, в яких повинні були фіксуватися умови договору та санкції за їх невиконання /12, – С. 31/. Втілення цих правил на практиці зустрічалось з великими труднощами. Поміщики, їх управителі звертались з багатьма скаргами на робітників за порушення цих правил. Але при цьому в скаргах не вказувались причини, які обумовили такі порушення. Між тим, надзвичайно важкі умови праці сільськогосподарських робітників, жахливі житлові умови тощо, – які давались в обстеженнях українських губерній, – часто викликало порушення угод.

Розробляючи свої проекти правил найму робітників земства передбачали застосування цілого ряду санкцій до їх порушників. Зокрема, передбачались стягнення матеріального відшкодування можливих збитків. Розуміючи, що з бідних селян їх важко отримати, частина земців запропонувала встановити кримінальну відповідальність робітників за порушення договору /2, ф. 304, оп. 1, д. 1, л. 38/.

Але поряд з такими крайніми засобами висловлювались і ліберальні пропозиції. Деякі гласні Харківського земства виступали проти суворої регламентації умов найму та обов'язкового введення робочих книжок, вважаючи, що вони будуть обтяжливими як для робітників, так і для землевласників, надаючи перевагу лише одному із суб'єктів цих відносин /2, ф. 304, оп. 1, т. 1, д. 18, л. 195/.

Капіталістичні тенденції, які настійно проникали в економіку Харківської губернії, викликали потребу в най скорішому будівництві залізниць. В 1869 р. закінчилось будівництво Курсько-Харківсько-Азовської залізниці протяжністю 816 км. /9, т. 4, – С. 310/. Значення її в тому, що вона з'єднала між собою сільськогосподарські губернії і майже весь центр Донбасу з його великими запасами кам'яного вугілля та інших корисних копалин.

Харківське земство завжди дуже жваво цікавилось ходом будівництва цієї та інших залізниць. В земстві з цього приводу виникали дебати, які потім з'являлись на сторінках місцевої газети /13/. Харківські земці неодноразово звертались з клопотанням до уряду побудувати ту ці іншу дільницю залізничних шляхів, чим виявили турботу про економічний розвиток губернії і її зв'язку з іншими районами країни. Так, Вовчанське повітове земство клопотало про найшвидше будівництво Пенза-Харківсько-Лозівської залізниці /2, ф. 304, оп. 1, д. 73, л. 38-48/. Ізюмські земські збори в жовтні 1869 р. прохали з'єднати м. Ізюм залізничною гілкою з Харківсько-Азовською дорогою, пропонували будівництво Ізюмсько-Барвенковської дороги. В 1878 р. Куп'янське повітове земство за підтримки губернських зборів виступило за спорудження Харківсько-Лисичанської залізниці /14, – С. 259-285/. Слід зазначити, що земство не тільки виступало з клопотанням про будівництво залізниць, але й вимагало, щоб його допустили до управління, зокрема, Курсько-Харківсько-Азовської магістралі /2, ф. 3, оп. 266, д. 74, л. 60/.

Багато уваги Харківське земство приділяло питанням економічного становища губернії, бо тут пересікались інтереси поміщиків і молоді буржуазії. Харківський земській гласний Є.С. Гордієнко просив гласних "звернути увагу на становище нашого сільського господарства, торгівлі та інших промислів – вони перебувають в жалюгідному стані. Наші сільські господарі заложили свої маєтки в банках і майже не мають можливості їх викупити, маєтки продаються масами. Наша торгівля, – заявляв Г.С. Гордієнко, – бездіяльна. Наші фабрики і заводи не менше потерпляють; багато з них закриті, інші зменшили чисельність робітників" /2, ф. 3, оп. 266, д. 74, л. 58-59/. Губернські земські збори визнали, що викладені в записці відомості про становище сільського господарства і земства "дійсно заслуговують серйозної уваги і вимагають прийняття заходів для покращення умов, в яких знаходиться сільське господарство і населення"

/2, ф. 304, оп. 1, д. 172, л. 1/. Записку було прийнято до відома, а її автору Г.С. Гордієнко оголошено подяку.

Крім того, Харківське земство на пропозицію Є.С. Гордієнка підготувало клопотання про створення особливої комісії для дослідження причин зубожливого становища економіки краю і для розробки способів його покращення /2, ф. 304, оп. 1, т. 1, д. 8, л. 125/. В 1872 р. Урядом була створена комісія під головуванням М.А. Валуєва з метою вивчення "становища в сільському господарстві і сільськогосподарських робітників в Росії". До її складу експертами були запрошені також і земці (від Харківського земства – граф А.К.Сиверс) /7, т. 3, – С. 158-159/.

Одночасно харківські земці внесли пропозиції, щоб при міністерстві Державного майна щорічно проводився особливий з'їзд представників сільського господарства, обраних на губернських земських зборах для обговорення становища в цій галузі, та розробки заходів щодо його покращення /2, ф. 304, оп. 1, т. 1, д. 15, л. 68/. А в 1889 р. Харківські земські діячі запропонували заснувати особливе міністерство землеробства і сільськогосподарської промисловості /2, ф. 304, оп. 1, т. 1, д. 15, л. 68/. Земство неодноразово зверталось до уряду з проханням дозволити йому приймати участь в економічному житті країни, але зустріло рішучу відсіч.

Капіталістичний розвиток країни супроводжувався постійними негараздами від нерозв'язаних до кінця економічних і соціальних питань. Це, в свою чергу, зачіпало інтереси всіх верств населення, активізувало діяльність земств, котрі намагались отримати доступ до управління економічним життям держави. Більш того, в 1890 р. Харківське земство порушило клопотання перед урядом відносно заснування земської ради при МВС, подібно залізнодорожної ради при Міністерстві шляхів сполучення і Ради по тарифних справах при Міністерстві фінансів, які б відповідали потребам земського життя. Відзначалось: якщо "поширити коло діяльності земства по причині життєвих умов, то питання, що мають велике значення для народного господарства, повинні спочатку обговорюватись в цій Раді до надходження їх до кабінету міністрів /14. – С. 140/. Слід зазначити: цей шлях клопотань був багатоступеневим і довгим – гласний, збори, управа, губернатор, МВС, а потім в зворотньому порядку вони повертались назад. З метою узгодження клопотання могло бути направлено із МВС в додаткові інстанції – МЮ, МФ, Сенат та ін.

Згідно правилам 7 червня 1867 р. і закону від 10 липня 1872 р. клопотання відхилялись за

рішенням кабінету міністрів. В результаті рішення по земським звертанням затягувалось на роки.

Ситуація з клопотанням породжувала напругу між органами самоврядування і міністерствами, але будь які зусилля земств в цьому питанні давало обмаль результатів. Єдине, що міг дозволити самодержавний уряд, це запросити "тямущих людей" із земського середовища для роботи в різноманітних урядових комісіях, та на жаль до думки земців мало хто прислуховувався. Були і інші економічні клопотання, підготовлені земцями.

Таким чином, ліберальне суспільство в цілому і земство зокрема нездатне було до серйозної боротьби з офіційними колами. Земці не йшли далі скарг, побажань і прохань, вони будували свої розрахунки на досить хиткому оманливому ґрунті, як "доброзичливість" уряду. Між тим уряд не поспішав задовольняти клопотання земств. За 1865-1882 рр. з 2577 земських клопотань в Росії було відхилено 1354, або 52%. А з 90-х років ХІХ ст. до 1904 р. було подано, приблизно, біля 12 тис. клопотань. "З них, – відзначав Б.Б. Веселовський, – було враховано не більш 3,5 тис., причому найбільш суттєві відхилені" /7, т. 3, – С. 402/. Зрозуміло, в цю кількість входять різноманітні клопотання, а не тільки з економічних питань.

Харківське губернське земство за період з 1865 по 1890 рр. підготувало 252 клопотання, з яких на 137 відповідь не отримало, 52 – відхилено, дозволені переважно ті, де земство прохало витратити гроші на учбові установи /7, т. 3, – С. 406/. Але, як відзначили самі земці, "багато учбових установ, при більш суворих поглядах на обов'язки земства, не відносяться до його безпосередніх обов'язкам, коли освіта народу знаходиться в руках уряду" /14, – С. 139/.

І все ж земські клопотання, як своєрідна форма спілкування місцевих органів з державною владою відігравали важливу роль в суспільному житті – вони звертали увагу законодавчих установ і якоюсь мірою змушували їх реагувати на ці потреби. Б.Б. Веселовський нарахував 50 узаконень, в яких найшли відображення і земські клопотання, в тому числі і Харківського земства.

Отже нові капіталістичні трансформації в економічному житті країни висвітлили боротьбу в харківському земстві між реакційним дворянством на чолі з Н.Р. Шидловським та гласними ліберально-буржуазних поглядів, які групувались навколо Є.С. Гордієнка, З.І. Бекарюкова, Н.Н. Ковалевського та інших, які розуміли неминучість змін у суспільстві.

Ця ситуація в земстві віддзеркалювала боротьбу, яка йшла на внутріполітичній арені країни.

Примітки:

1. Земский феномен: Политологический подход. Саппоро, 2001.
2. Харьковский областной государственный архив. – Ф. 3. Канцелярия Харьковского

губернатора; Ф. 304 – Харьковская губернская земская управа.

3. Афанасьев А.М. Столичные либеральные газеты и лорис-меликовская "диктатура" //

- Проблемы истории СССР. – М.: Наука, 1973. – С. 91-123.
4. Постановления, речи и записки первого харьковского губернского земского собрания с 14 октября по 1 ноября 1865 г. – Харьков, 1866.
 5. Юбилейный земский сборник 1864-1914. – СПб., 1914.
 6. Ольхин С.А. Свод суждений и постановлений земских собраний в земских повинностях. – СПб., 1868.
 7. Веселовский В.Б. История земства за 40 лет. В 4 т. – СПб., 1909-1911.
 8. Краткий очерк экономических мероприятий земств 23 губерний России (1865-1892). – Полтава, 1989.
 9. История Украинской ССР. В 10 т. – Киев: Наукова думка, 1981-1985. – Т. 4. – 1985.
 10. Анфимов А.М. Крестьянское хозяйство Европейской России 1881-1904. – М.: Наука, 1980.
 11. Корелин А.М. Дворянство в пореформенной России 1861-1904. – М.: Наука, 1979.
 12. Корнійчук Л.Я. Суспільно-економічна думка на Україні в 70-х роках ХІХ ст. – Київ: Вид-во Київського університету, 1971.
 13. Харьковские губернские ведомости, 1866, 1869.
 14. Журналы очередного земского собрания Харьковской губернии с 5 по 17 декабря 1878. – Харьков, 1879; с. 10 по 19 декабря 1890.

